

Emil Stan, Barbara Szabat

Kielce

GENEZA I PRZEBIEG PIERWSZEGO POWSZECHNEGO SPISU LUDNOŚCI CESARSTWA ROSYJSKIEGO Z 1897 ROKU W GUBERNI KIELECKIEJ

Historycy zajmujący się statystyką dotyczącą Królestwa Polskiego w drugiej połowie XX w. zwracają uwagę na fakt, że jednym z niewielu źródeł dotyczących tego zagadnienia są sprawozdania roczne gubernatorów poszczególnych guberni do władz zwierzchnich, zwane „obzorami”, na bazie których przede wszystkim powstawały sprawozdania dotyczące całego Królestwa. Sprawozdania te uważane są za wyjątkowo niewiarygodne; korzysta się z nich jednak do chwili obecnej, często z braku innych możliwości. Na podstawie materiałów znajdujących się w Archiwum Państwowym w Kielcach, w zespole Kancelarii Gubernatora Kieleckiego, można prześledzić sposób gromadzenia danych do tych sprawozdań. Specjalny urzędnik kancelarii zakładał każdego roku, specjalną teczkę, w której gromadził materiały sprawozdawcze napływające z terenu¹. Nawet bez specjalnych analiz można stwierdzić, że część tych sprawozdań była zafalszowana lub też napisana tak, aby sprawozdawca pozytywnie zaprezentował się przed władzami gubernialnymi. Zapewne także i te władze, przygotowując druk rocznego sprawozdania dla swych zwierzchników, postępowały w podobny sposób. Poważnym mankamentem był również fakt „doskonalenia” tych sprawozdań w poszczególnych latach przez kolejnych urzędników, co w efekcie doprowadziło do niemożności porównywania wielu danych z poszczególnych lat i okresów, z powodu braku lub zróżnicowania informacji. Jednym z przykładów małej solidności tych sprawozdań jest np. podawana w nich powierzchnia guberni kieleckiej. Według obzoru z 1896 r. wynosi ona 8139,87 wiorsty kwadratowej, w 1910 r. – 8299 wiorst kwadratowych, a zgodnie z kolejnym – 8431 wiorst kwadratowych i nie

¹ Dla przykładu: Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Kancelaria Gubernatora Kieleckiego (dalej: KGK), sygn. 29: *Obzor kieleckoj gubernii za 1870 god*; sygn. 62: *Obzor kieleckoj gubernii za 1875 god*.

jest to jedyny przykład takiej różnicy². Tymczasem wiadomo, że ostatnie, niewielkie zmiany terytorialne guberni miały miejsce w latach osiemdziesiątych XIX w.³ Przede wszystkim jednak na wiarygodność nie zasługują sumaryczne dane liczbowe, mimo że pozorują one wyjątkową dokładność. Przy podawaniu np. liczby ludności operowano danymi jednostkowymi, podczas gdy wiadomo, że takie dane mogą być prawdziwe tylko w określonym momencie. Sugerować one miały rzecką sumienność tych statystyk.

Jednym z pierwszych autorów, który zwrócił uwagę na małą przydatność tych sprawozdań, był Stefan Szulc, który poddał obzory wnikliwej krytyce w pracy pt. *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*⁴. Nie jest to rzecz jasna jedyna krytyczna ocena tych źródeł⁵. Nic dziwnego więc, że każde inne dostępne źródło o charakterze statystycznym było oceniane pod kontem obzorów, i jeśli było bardziej wiarygodne i solidne, zasługiwało na szczególną uwagę. Niewątpliwie takim źródłem jest pierwszy powszechny spis ludności Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 r., którego opracowanie dla Królestwa Polskiego wydane zostało drukiem w latach 1899–1905⁶. O tym, jak ważne jest to źródło, może świadczyć np. fakt, że Regina Chomać w pracy pt. *Wykaz podstawowych druków statystycznych dla Królestwa Polskiego w okresie 1850–1918* wymienia je w pierwszej kolejności⁷. Nie oznacza to jednak, że jest to źródło doskonałe, pozbawione wielu wad i mankamentów.

² *Obzor kieleckoj gubernii za 1896 god*, Kielce 1896, s. 22; *Obzor kieleckoj gubernii za 1910 god*, Kielce 1910, s. 1.; *Obzor kieleckoj gubernii za 1911 god*, Kielce 1911, s. 1. Warto zaznaczyć, że pierwszy powszechny spis ludności Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 r. na stronie III podaje znacznie większy obszar guberni, bo wynoszący aż 8868,6 wiorst kwadratowych. Ponieważ jednocześnie zaznaczono, że są to obliczenia dokonane przez wojskowego w stopniu generała, a więc dla celów wojskowych, należy przypuszczać, że są one bardziej pewne, niż te ze sprawozdań gubernialnych.

³ W 1887 r. gmina Kromolów z powiatu olkuskiego guberni kieleckiej włączona została do guberni piotrkowskiej, natomiast gmina Słupia Nowa z guberni radomskiej przeszła do powiatu kieleckiego guberni kieleckiej. T. Koba-Ryszewska, *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego*, w: *Z dziejów Ziemi Kieleckiej (1818–1944)*, Warszawa 1970, s. 19.

⁴ S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

⁵ Szerzej na ten temat patrz: I. Ihnatowicz, J. Łukasiewicz, *W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich*, w: *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku*, Wrocław 1970; E. Kaczyńska, *Siła robocza w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego (1870–1900)*, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, pod red. S. Kalabińskiego, t. 1, Warszawa 1970; tejsze, *Spoleczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1974; Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968.

⁶ *Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasielenia Rosijskoj Imperii, 1897 g.*, *Izdanije Centralnogo Statistycznego Komiteta Ministerstwa Wnutriennich Dieł*, pod red. N. A. Trojnickago, t. 51–60, S-Peterburg 1889–1905.

⁷ R. Chomać, *Wykaz podstawowych druków statystycznych*, w: *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. J. Pietrzyk-Pawłowskiej, Wrocław 1970, s. 41.

Pierwszy powszechny spis ludności we wszystkich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego zarządzony został ukazem cara Mikołaja II z dnia 5/17 czerwca 1895 r.⁸ Minister spraw wewnętrznych, w cyrkularzu z 14/26 listopada tegoż roku, zawiadomił wszystkich gubernatorów Cesarstwa Rosyjskiego, w tym i Królestwa Polskiego, o centralnych przygotowaniach do spisu⁹. Spis ten, w ogólnych założeniach ustawodawców, miał na celu ustalenie dokładnej liczby ludności zamieszkującej w Rosji i jej rozmieszczenia terytorialnego. W rzeczywistości jednak jego cele miały być dużo bardziej szczegółowe. Podlegać spisowi mieli wszyscy mieszkańcy cesarstwa obojga płci, niezależnie od narodowości, stanu, wyznania i pochodzenia społecznego, zarówno poddani rosyjscy, jak i przebywający w wyznaczonym dniu spisu na jego terytorium obcokrajowcy¹⁰. Termin spisu ustalony został ostatecznie na wtorek 9 lutego 1897 r. Z tego więc dnia miały pochodzić wszystkie dane w nim zawarte.

Przedsięwzięcie tego typu, realizowane po raz pierwszy na tak wielką skalę na ogromnych obszarach cesarstwa, stwarzało różnego rodzaju problemy i wymagało ogromnych nakładów finansowych. Fundusze przeznaczone ze skarbu państwa rosyjskiego, wyasygnowane na realizację spisu, miały wynosić w 1896 r. 1 591 155 rb. sr. W 1897 przeznaczano na ten cel 1 530 059 rb., a w roku następnym jeszcze kolejne 795 470 rb.¹¹ Cała suma wydatków z tym związana obliczona została więc na ogromną sumę – 3 916 684 rb. Jaką kwotę w rzeczywistości wydano na cele spisu, nie udało się stwierdzić, chociaż zapewne była ona wyższa.

Ogólne kierownictwo nad spisem sprawował ówczesny minister spraw wewnętrznych Iwan Ł. Goremykin, który składał carowi raporty z przebiegu przygotowań i jego realizacji¹². Bezpośrednią rolę w przygotowaniach i przeprowadzeniu samego spisu odgrywał jednak dyrektor Centralnego Biura Statystycznego przy Komitecie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Nikołaj A. Trojnicki. Kierował on również późniejszym jego opracowaniem i wydaniem. Centralna Komisja Spisowa miała swą siedzibę w Petersburgu¹³.

Władze rosyjskie zdawały sobie sprawę, że jednym z głównych problemów przy realizacji spisu może być niechęć bądź daleko posunięta nieufność społeczeństwa, dotycząca celów i intencji przyświecających administracji carskiej, a realizowanych przy pomocy spisu. Nie ulegało wątpliwości, że taka nieufność szczególnie silnie musiała wystąpić w społeczeństwie Królestwa Polskiego. Mogło to spowodować chęć uniknięcia spisu bądź wprowadzania w błąd rachmi-

⁸ APK, KGK, sygn. 1063, k. 409.

⁹ APK, KGK, sygn. 965: „Kieleckije Gubernskije Wiedomosti” (dalej: „KGW”), 1896, nr 49.

¹⁰ APK, KGK, sygn. 959, k. 266.

¹¹ „Gazeta Kielecka” (dalej: „GK”), 1995, nr 66.

¹² „GK” 1897, nr 3; *Adres kalendar dołżnostnych lic kieleckoj gubernii na 1897 g.*, Kielce 1897, s. 20.

¹³ *Ibidem*, s. 22.

strzów spisowych co do stanu faktycznego. W oczywisty sposób zniekształcałoby to obraz społeczeństwa Królestwa Polskiego, wypływający z tak zebranych danych i uniemożliwiałoby ponadto zrealizowanie tych celów spisu, których rząd rosyjski nie zamierzał ujawniać. Dlatego rząd carski i jego administracja w terenie dokładały wielu starań, aby rozwiać wątpliwości i podejrzenia różnych grup społecznych co do mającego się odbyć spisu. W tym celu główna komisja spisu jednodniowego przygotowała w lipcu 1896 r., broszury objaśniające znaczenie i właściwe, według jej oceny, cele tego przedsięwzięcia. Broszury te wydawane być miały – jak informowała „Gazeta Kielecka” – dla ludności Królestwa Polskiego w bardzo znaczącej liczbie egzemplarzy, w językach: rosyjskim, polskim, litewskim, niemieckim i żargonie żydowskim, czyli w jidysz¹⁴. Ulotki – jak napisano w „Gazecie Kieleckiej” – miały być niewielkie i treściwe, dostosowane do szerokich, najmniej wykształconych mas ludności¹⁵.

Sporo informacji wyjaśniających cele spisu ludności, prostujących nieprzychylnie pogłoski na jego temat, zawierał artykuł, który ukazał się jeszcze wcześniej w „Gońcu Urzędowym”, a przedrukowany został także w „Gazecie Kieleckiej” z dnia 7 sierpnia 1895 r. Wyjaśniano tam między innymi:

Zapowiedziany pierwszy spis ludności państwa nie ma bynajmniej na celu podliczenia mieszkańców podlegających podatkowi, jak dawne rewizje, podejmowane w celach podatkowych i innych, pozostających w bezpośrednim związku z powinnościami lub posiadaniem gruntów, albowiem po zniesieniu podatku pogłównego na mieszkańcach nie ciążyą osobiście żadne powinności, lecz przeniesione zostały wszędzie na nieruchomości, na grunta i inne przedmioty.

Powszechny spis ludności stawia sobie zadanie oznaczenia całego obecnego składu ludności państwa, ludności obojga płci, wszelakiego wieku i wszelkich stanów, w celu zbadania ogólnego tejże ludności rozmieszczenia na obszarze państwa, w miastach i poza ich obrębem, według wieku, szczepliwości i zajęć, gdyż wyniki tych badań posiadają bardzo doniosłe znaczenie dla wielu względów i zarządzeń państwowych.

Wobec braku celów fiskalnych i jakichkolwiek bądź w związku ze spisem projektów, co do zmian w ustroju włościańskiej własności ziemskiej, w trakcie dokonywania spisu nie będą stawiane żadne pytania co do dusz rewizyjnych i nadań gruntowych, a informacje o każdej jednostce, zamieszkałej w granicach państwa, gromadzone będą drogą osobistych zapytań i bez wymagania jakichkolwiek dokumentów i dowodów. Wszelkie tedy inne wersje w tym przedmiocie uważać należy za wymysły i za bezzasadne zupełnie wieści¹⁶.

Uwagi te wskazują niezbicie, że ludność, zwłaszcza wiejska, obawiała się, iż w trakcie spisu ustalany będzie stan majątkowy poszczególnych osób w celu zwiększenia i tak bardzo wygórowanych i uciążliwych podatków. Z artykułu

¹⁴ „GK” 1896, nr 59.

¹⁵ Nie udało się ustalić, jak taka ulotka wyglądała i co było dokładnie jej treścią, gdyż w Archiwum Państwowym w Kielcach w materiałach poświęconych spisowi ulotki brak.

¹⁶ „GK” 1895, nr 62.

tego widać również, że jeszcze przed przeprowadzeniem spisu szerzyły się różne nieprzychylnie informacje na temat jego celów. Jednocześnie fakt, że w trakcie podawania danych do spisu nie będą wymagane od spisywanych żadne dokumenty mógł, co prawda, uspokoić część ankietowanych osób, lecz niewątpliwie zmniejszał szanse uzyskania prawidłowych i zgodnych ze stanem faktycznym danych.

W obszernym artykule opublikowanym w „Gazecie Kieleckiej” z 4 listopada 1896 r., także przedstawiano główne założenia spisu. Uzasadniano w nim potrzebę dokonania zapowiadanego przedsięwzięcia na kilka sposobów, chcąc wykazać „dobrodziejstwa”, jakie wynikną dla ludności z jego przeprowadzenia. Pisano, że dzięki spisowi, znając dokładnie liczbę ludności na danym terenie, będzie można równo i sprawiedliwie rozłożyć obciążenia podatkowe, pobór żołnierzy i stacjonowanie wojska, pomoc w razie nieurodzaju, powodzi, epidemii czy innych klęsk żywiołowych. Będzie można tym samym najbardziej użytecznie rozmieścić szkoły, lekarzy i apteki na terenie guberni. W każdym z tych przypadków wskazywano na konieczność dokładnego policzenia mieszkańców celem właściwej decyzji w konkretnych sprawach¹⁷. Większość tych argumentów nie mogła przekonać wielu, nastawionych sceptycznie, osób. Wiadomo było bowiem, że ludność Królestwa Polskiego płaciła znacznie większe podatki niż reszta imperium; dokonywano tu z reguły także liczniejszego poboru rekruta w stosunku do liczby ludności, niż czyniono to na rdzennie rosyjskich obszarach. Postępowano tak zwłaszcza w okresie występującego wzrostu niezadowolenia społecznego i nie wynikało to bynajmniej z niezajomości liczby ludności, lecz z celowej polityki zaborcy. To samo dotyczyło znacznie większej liczby stacjonujących tu oddziałów wojskowych. Pomoc w razie klęsk żywiołowych oraz liczba szkół, lekarzy i aptek była tak znikoma w stosunku do potrzeb, że wymienione argumenty brzmiały po prostu śmiesznie.

Przedstawienie takich uzasadnień na poparcie idei przeprowadzenia spisu można więc postrzegać jako czysto propagandowe i wątpliwe jest, czy miały one szanse przekonać nastawionych negatywnie do niego mieszkańców, zarówno całego Królestwa Polskiego, jak i guberni kieleckiej. Mało prawdopodobne jest na przykład, aby administracja rosyjska nie zdawała sobie sprawy z braków w liczbie lekarzy i aptek czy też z niewystarczającej liczby szkół na terenie guberni, a zatem aby w celu ich uzupełnienia potrzebowała danych spisowych. Prawdopodobnie było to także oczywiste dla większości odbiorców tego tekstu, który był – zdaniem władz – dostosowany do poziomu intelektualnego najniższych warstw społecznych, ale nawet wśród nich mógł budzić uzasadnione wątpliwości. Należy także zdawać sobie sprawę z tego, że absolutną większość ludności Królestwa Polskiego, w tym zwłaszcza guberni kieleckiej, stanowili analfabeci, więc treści broszur i artykułów prasowych mogły do nich dotrzeć ewentualnie

¹⁷ „GK” 1896, nr 88.

tylko poprzez przekaz pośredni¹⁸. Można z tego wysunąć wniosek, że wymienione formy przekazu nie spełniły raczej swojej funkcji lub tylko w niewielkim stopniu.

Dla przeprowadzenia spisu konieczne było ustanowienie specjalnych administracyjnych tymczasowych jednostek terenowych, odpowiedzialnych za jego realizację. Rząd rosyjski powołał w związku z tym osobnych pełnomocników do spraw spisu dla Królestwa Polskiego, za który bezpośrednio odpowiadał ówczesny generał-gubernator warszawski książę Aleksander K. Imeretyński. Koordynatorem działań terenowych instytucji odpowiedzialnych za spis w Królestwie był generał-lejtnant S. I. Tołstoj¹⁹. Na szczeblu guberni powszechny spis ludności nadzorowany miał być przez gubernialne komisje spisowe oraz podległe im powiatowe komisje spisowe. Te ostatnie z kolei miały sprawować kontrolę nad spisem w rejonach spisowych, na które podzielone zostały powiaty. Rejony te dzieliły się na poszczególne odcinki, w których bezpośrednio realizowany był spis przez wyznaczonych do tego celu rachmistrzów.

Zarządzenie o rozpoczęciu powoływania gubernialnych i powiatowych komisji spisowych wydał minister spraw wewnętrznych Cesarstwa Rosyjskiego, już dnia 12 września 1895 r.²⁰ Pierwsze posiedzenie Kieleckiej Gubernialnej Komisji Spisowej odbyło się 1 października 1896 r. Uczestniczyli w nim urzędujący gubernator – Nikołaj F. Iwanienko²¹, który z urzędu kierował Komisją, wicegubernator – Matwiej W. Michalewicz oraz dowódca stacjonującego w Kielcach 2 batalionu 5 Pułku Strzeleckiego – podpułkownik Iwan I. Szpilew²². Kolejne posiedzenia odbywały się w coraz szerszym gronie. Na drugim posiedzeniu, które odbyło się 10 października, skład komisji uzupełnili: zarządzający Kielecką Izbą Skarbową – Jakow A. Rzepiszewski, a ponadto członek Gubernialnej Komisji do Spraw Włościańskich²³ – Władimir. A. Mowrin, przewodniczący Sądu Pokoju I Okręgu – Aleksiej E. Igielstrom, naczelnik Kieleckiej Dyrekcji Szkolnej – Iwan I. Niedumow oraz Mieczysław Halik – przedstawiciel Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego²⁴. Na trzecim posiedzeniu z 17 października uczestniczyli dodatkowo, oprócz już wymienionych, zarządzający

¹⁸ Według omawianego spisu na terenie guberni w 1897 r. było 77,3% analfabetów. *Pierwaja wsieobszczaja*, t. 53, S-Peterburg 1904, s. IX.

¹⁹ APK, KGK, sygn. 1063, k. 75.

²⁰ „KGW”, 1895, nr 29.

²¹ Iwanienko Nikołaj, syn Fiodora (1837–?), kształcił się na Uniwersytecie Charkowskim. Członek Rady Państwa. Od 1876 r. był przewodniczącym zjazdu sędziów pokoju guberni suwalskiej, następnie w latach 1878–1884 pełnił funkcję wicegubernatora tejsze guberni. W latach 1884–1897 był gubernatorem kieleckim, znanym z wrogiego traktowania ludności polskiej. Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999, s. 197, 317.

²² APK, KGK, sygn. 959, k. 1.

²³ Na czele tej komisji stał z urzędu gubernator.

²⁴ APK, KGK, sygn. 959, k. 3.

kancelarią gubernatora Aleksandr N. Nikiforow, a także urzędnik statystyczny Nikołaj P. Żydkowski, który miał zająć się dokumentacją posiedzeń tej komisji. Na czwartym posiedzeniu z 24 października 1896 r., do komisji dołączył jeszcze Adam G. Wielowieyski – prezes Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, który został oficjalnie powołany na członka tej komisji. M. Halik prawdopodobnie zastępował go tylko w czasie jego nieobecności. Od tego posiedzenia skład Gubernialnej Komisji Spisowej nie zmienił się aż do powołania nowego gubernatora. Dwóm ostatnim posiedzeniom Gubernialnej Komisji Spisowej, z 20 maja i 28 lipca 1897 r., które odbyły się już po zakończeniu spisu dla podsumowania jego przebiegu, przewodniczył bowiem nowy gubernator kielecki – Jewgienij P. Szczyrowski²⁵, wyznaczony na to stanowisko 2 maja 1897 r.²⁶

Do 29 listopada 1896 r. w guberni kieleckiej zakończono przygotowania dotyczące ustalenia i podziału administracyjnych jednostek spisowych w powiatach i wyznaczono naczelników tychże oraz liczbę rachmistrzów do bezpośredniej obsługi spisu²⁷. Na czele powiatowych komisji spisowych stali naczelnicy powiatów, a w skład wszystkich tych komisji wchodził ponadto z urzędu: naczelnik Straży Ziemskiej, komisarz Powiatowego Urzędu do Spraw Włościańskich, dwóch przedstawicieli miejscowego społeczeństwa, najczęściej ziemian, oraz urzędnik powiatowy, który zajmował się dokumentacją spisu i sporządzał protokoły posiedzeń komisji. Jeśli w powiecie było miasto, to w skład komisji zazwyczaj wchodził również jego burmistrz. Gdy stacjonowała tam jednostka wojskowa, to także ona miała swego reprezentanta. W powiatach pogranicznych w skład komisji wchodził też przedstawiciel straży granicznej. Niektóre komisje powiatowe powoływały także innych urzędników szczebla powiatowego. Liczba członków komisji powiatowych w guberni kieleckiej nie była więc jednakowa i wahała się od 7 osób w powiecie włoszczowskim do 11 w kieleckim²⁸. Ta ostatnia liczba wynikała przede wszystkim z faktu, że Kielecka Powiatowa Komisja Spisowa kierowała spisem także w samych Kielcach. Każdy powiat podzielony został na rejony spisowe, a te na odcinki obsługiwane przez rachmistrzów spisowych. Pierwsze posiedzenia powiatowych komisji spisowych odbywały się zapewne pod koniec grudnia 1896 lub na początku stycznia 1897 r.²⁹

²⁵ Szczyrowski Jewgienij, syn Pawła. Rozpoczął karierę jako urzędnik kancelarii gubernatora mińskiego, w latach 1895–1897 pełnił funkcję kierownika kancelarii generała-gubernatora warszawskiego, w r. 1897 został na krótki czas gubernatorem łomżyńskim i w tym samym roku powołano go na stanowisko gubernatora kieleckiego, którą to funkcję pełnił do 1899 r. W latach 1899–1905 był gubernatorem radomskim. Również wrogo nastawiony do ludności polskiej. APK, KGK, sygn. 959, k. 5; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy*, s. 197, 326.

²⁶ APK, KGK, sygn. 959, k. 196, 213.

²⁷ „GK” 1896, nr 95.

²⁸ *Adres kalendar dożnostnych lic kieleckoj gubernii na 1897 g.*, Kielce 1897, s. 114–123.

²⁹ APK, KGK, sygn. 1063, k. 3, 5, 7.

Organizację spisu w poszczególnych powiatach guberni kieleckiej przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Organizacja spisu powszechnego w powiatach guberni kieleckiej

Lp.	Powiat	Liczba członków komisji	Liczba rejonów	Rachmistrzowie		
				Wynagradzani	Niewynagradzani	Razem
1.	Jędrzejowski	8	4	19	42	61
2.	Kielecki	11	8	60	41	101
3.	Miechowski	9	6	73	10	83
4.	Olkuski	8	6	84	61	145
5.	Pińczowski	9	7	46	60	106
6.	Stopnicki	8	8	40	54	94
7.	Włoszczowski	7	4	41	21	62
Razem		60	43	363	289	652

Źródło: *Adres kalendar*, s. 112–123.

Z danych tabeli wynika, że nie wszyscy rachmistrzowie byli opłacani. Znaczna ich część miała pracować społecznie. Dużo częściej zapewne pobierali za swą pracę wynagrodzenie rachmistrzowie pracujący na wsi. Kwestia pobierania bądź niepobierania pieniędzy za pracę przy przeprowadzaniu spisu wiązała się między innymi z możliwością otrzymania przez pracujących bez wynagrodzenia medalu pamiątkowego, zatwierdzonego przez cara 21 listopada (3 grudnia) 1896 r., a przyznawanego przez Główną Komisję Spisu Powszechnego za bezinteresowne pełnienie obowiązków podczas jego przeprowadzania. Prawo do medalu pamiątkowego za udział w spisie ludności miały osoby, które bezpłatnie pełniły obowiązki rachmistrzów, oraz osoby, które brały udział w spisie w charakterze kierowników ogólnych, miejscowych albo wykonawców bezpośrednich, tudzież osoby, które swą pracą czy współpracą przyczyniały się do powodzenia spisu³⁰. Rachmistrzowie pracujący na wsi byli zapewne bardziej zainteresowani otrzymaniem wynagrodzenia, niż uzyskaniem medalu. Praca na odcinkach wiejskich była także z pewnością bardziej absorbująca ze względu na dużo większy obszar, który musiał przemierzyć rachmistrz – na ogół pieszo. Trudność w wykonywaniu pracy na odcinkach wiejskich wiązała się też z większą liczbą analfabetów na tym terenie. Rachmistrzowie spisowi byli przeważnie ludźmi stosunkowo młodymi, w większości byli zapewne Polakami, lub przynajmniej musieli znać język polski, ale także i rosyjski. Wyjątek stanowiły osoby przeprowadzające spis w rosyjskich jednostkach wojskowych. Dokonywali go członkowie tych

³⁰ „GK” 1896, nr 94, 1897, nr 24; „KGW” 1896, nr 51.

jednostek, a więc oczywiście Rosjanie. Formularze spisowe i instrukcje do nich dla Królestwa Polskiego miały być wydrukowane, oprócz języka rosyjskiego, również w języku polskim – w drukarni sukcesorów Frołowa w Petersburgu³¹. Rachmistrzowie musieli w miarę poprawnie pisać i czytać, zarówno po polsku, jak i po rosyjsku. Zapewne sporą ich grupę stanowili nauczyciele wiejskich szkół elementarnych i pisarze gminni. Decyzją ministra sprawiedliwości Nikołaja W. Murowiewa także sędziowie gminni i ławnicy w Królestwie Polskim powinni byli być zaangażowani do udziału w spisie³². Wynika z tego, że skompletowanie dostatecznej liczby rachmistrzów na tym terenie nie było sprawą łatwą. Być może stanowiło to jedną z przyczyn tak wielkiego zróżnicowania, zarówno liczby rachmistrzów w poszczególnych powiatach, jak i znacznej różnicy w podziale ich na osoby opłacane i wykonujące swe obowiązki bezpłatnie. Różna liczba rachmistrzów w poszczególnych powiatach wynikała zapewne również z różnej wielkości tych powiatów, różnej liczby ludności, rozproszenia zamieszkałych obszarów, dużych kompleksów leśnych, możliwości komunikacyjnych itp. Rachmistrzowie na podstawie ukazującego z 31 grudnia 1896 r.³³ mieli mieć specjalne zaświadczenia oraz odznakę na piersi upoważniającą ich do wykonywania swoich czynności.

Zastanawiający jest fakt, że w zasadzie brak danych o zakłóceniach w wykonywanych czynnościach spisowych, spowodowanych przez ludzi niechętnych jego sporządzaniu. Dowodem na to, że takie wypadki miały miejsce, może być wydarzenie z powiatu miechowskiego, gdzie 26 stycznia w majątku Gruszów zarządzający posiadłością ziemską brata – Józef Czerny, uniemożliwił rachmistrzowi spisowemu, nauczycielowi z Pińczowa, wykonywanie jego pracy, grożąc mu dubeltówką. Za czyn ten, poza konfiskatą nielegalnie posiadanej broni, skazano go na 10 rubli grzywny³⁴. Być może, aby uniemożliwić utrudnianie spisu, do ochrony rachmistrzów zaangażowano Straż Ziemską, czyli policję, a prawdopodobnie także i wojsko. Pośrednio może o tym świadczyć udział przedstawicieli wojska i policji w powiatowych komisjach spisowych. Publikowanie danych o takich zakłóceniach w prasie lokalnej zapewne uniemożliwiła cenzura, by nie dawać przykładów innym, jak występować przeciw spisowi.

W myśl przepisów dotyczących przeprowadzenia spisu z 29 czerwca 1895 r., rachmistrzowie byli zobowiązani, przed terminem spisu, dostarczyć do wyznaczonych im domów, tj. do wszystkich mieszkańców, lokatorów, sublokatorów i ich rodzin oraz służby, formularze spisowe, zwane także schematami, z prośbą o udzielenie odpowiedzi na pytania. W trakcie odbioru tych formularzy rachmistrzowie mieli obowiązek sprawdzić, czy są one wypełnione prawidłowo i czy

³¹ „GK” 1897, nr 3, 6.

³² „GK” 1896, nr 92.

³³ APK, KGK, sygn. 959, k. 254.

³⁴ APK, KGK, sygn. 1064. Cała sygnatura poświęcona jest drobiazgowemu rozpatrzeniu tej sprawy.

nie wkradły się tam jakieś błędy i nieścistości. Na wsiach, gdzie ludność była w większości niepiśmienna, rachmistrzowie zobowiązani byli, według tych przepisów, do wypełniania osobiście formularzy, wpisując w nie odpowiedzi spisanych osób. W praktyce w zdecydowanej większości przypadków stosowano drugi sposób wypełniania formularzy spisowych. Zostawianie kart spisowych w domach musiało należeć do rzadkości, zwłaszcza na wsiach i w małych miasteczkach, gdyż w wielu przypadkach z prawidłowym wypełnieniem odpowiedzi w tabelach, według obowiązującej instrukcji, mieli problemy nawet przygotowani specjalnie do tego rachmistrzowie³⁵.

Kwestionariusze spisowe składały się z 14 rubryk, które zawierały następujące pytania do ankietowanych:

1. Imię i nazwisko własne osoby spisywanej oraz imię ojca. W tej rubryce należało zaznaczyć również istniejące braki fizyczne (osoby niewidome, głuchonieme, głuche, chore umysłowo).
2. Płeć.
3. Stosunek każdego spisowanego do gospodarza domu lub mieszkania, do gospodarstwa i do głowy swojej rodziny – w jakim znajduje się stopniu pokrewieństwa lub stosunku zależności.
4. Wiek – w latach; w wypadku dzieci, które nie ukończyły pierwszego roku życia należało podać liczbę miesięcy.
5. Stan cywilny – kawaler, panna, żonaty, mężatka, wdowiec lub wdowa, rozwiedziony lub rozwódka.
6. Przynależność do określonego stanu, posiadana godność albo tytuł, pochodzenie społeczne.
7. Miejsce urodzenia.
8. Jeżeli ankietowany został zapisany do ksiąg, należało wpisać miejscowość tego zapisu.
9. Stałe miejsce zamieszkania. Tu należało zaznaczyć, czy stale zamieszkuje w miejscu, gdzie został zapisany – jeśli nie, to gdzie zamieszkuje.
10. Miejsce aktualnego pobytu. W tej rubryce należało zaznaczyć nieobecność stałego mieszkańca lub podać miejsce jego pobytu czasowego.
11. Wyznanie.
12. Język, jaki ankietowany uważa za ojczysty.
13. Wykształcenie. Umiejętność pisania i czytania. Tu należało napisać, czy uczęszcza do jakiegoś zakładu naukowego (szkoły) lub czy ukończył już jakiś zakład.
14. Zajęcie: rzemiosło, przemysł, handel, urząd lub służba – główne zajęcie, dodatkowe zajęcie. Stosunek do służby wojskowej (czy służy w wojsku, czy jest w rezerwie lub w pospolitym ruszeniu itd.)³⁶.

³⁵ „GK” 1897, nr 6.

³⁶ „GK” 1896, nr 88, 1897, nr 6.

Kwestionariusze dla Cesarstwa Rosyjskiego drukowane były w 13 językach, w tym przede wszystkim po rosyjsku. Poza pytaniami, na które należało odpowiedzieć, zawierały instrukcję dotyczącą sposobu ich wypełnienia. Taka instrukcja była niezbędna, gdyż kwestionariusz został, jak widać, bardzo nieprecyzyjnie opracowany i stwarzał problemy rachmistrzom spisowym. Nie ulega wątpliwości, że ostateczny kształt kwestionariusza spisowego zależał w jakimś stopniu od wypełniającego i odpowiedzi, jakich mu udzielono. Mimo wszystko dyspozycje dotyczące wypełniania schematów były dość precyzyjne. Przy zaleceniach co do sposobu wykonywania spisu podkreślano, że wszystkie powołane do tego instytucje i osoby, począwszy od centralnych komisji spisowych aż po rachmistrzów, mają się w swojej pracy kierować absolutną obiektywnością, bez wpływania na spisowanych co do podawanych przez nich treści. Mimo tego, rachmistrzowie natrafiali na trudności przy wypełnianiu kwestionariuszy, co przy ich wadliwym opracowaniu było zrozumiałe. W związku z powyższą sytuacją wydano odrębną specjalną instrukcję dla rachmistrzów, zatwierdzoną 28 września 1896 r., przez ministra spraw wewnętrznych, która zawierała wyjaśnienia sposobu wypełniania poszczególnych rubryk, w tym zwłaszcza 11 i 12. Czytamy w niej między innymi:

Osoby rosyjskiego pochodzenia, nie uznające siebie za prawosławnych powinny być zaliczone do tej wiary lub wyznania, do jakiego same siebie zaliczają³⁷ [...], w rubryce zaś dwunastej [...] zapisuje się nazwę tego języka, jaki każdy uznaje dla siebie za ojczysty. Dla rosyjskiego języka stawia się literę R., że jednak małopruskie i białoruskie narzecza powinny być nieodzownie wyodrębnione, więc małopruskie oznacza się przez MR, białoruskie BR, etc.³⁸

W celu właściwego przeprowadzenia spisu w poszczególnych guberniach, a także w powiatach, urządzano spisy próbne. Pierwsze tego typu przedsięwzięcie w guberni kieleckiej odbyło się jeszcze w październiku 1896 r. w Białogonie pod Kielcami. Rachmistrzom chodziło o sprawdzenie, jak wiele domów mogą odwiedzić w ciągu jednego dnia, a więc ilu ich będzie potrzebnych, aby zakończyć spis w przewidzianym terminie³⁹. Zarówno kolejny próbny spis, przeprowadzony w Kielcach na początku stycznia 1897 r., jak i przychodzące do komisji gubernialnej z powiatów próbne listy spisowe, wykazały, że realizacja zapowiadanego spisu nie będzie zadaniem łatwym. W związku z tym Gubernialna Komisja Spisowa 16 stycznia wysłała (do wszystkich powiatowych komisji) pismo z wiadomością, że sprawozdania przesyłane przez te ostatnie zawierają dużo błędów. Jednocześnie zawarto tam listę najczęściej popełnianych pomyłek i pouczenie, jakich błędów popełniać nie należy⁴⁰.

³⁷ Sądzić jednak należy, że nie istniała możliwość zaznaczania, mimo takiej chęci, że jest się unitą, gdyż opublikowany spis powszechny takiej rubryki nie zawiera.

³⁸ „GK” 1897, nr 8.

³⁹ „GK” 1896, nr 84.

⁴⁰ APK, KGK, sygn. 959, k. 243; „GK” 1897, nr 3.

Z zachowanych akt powiatowych komisji spisowych wynika, że poszczególne komisje od samego początku swojej działalności⁴¹ zbierały dane spisowe. Faktycznie więc spis prowadzony był przez ponad miesiąc, a na wtorek 9 lutego 1897 r. przypadał tylko jego ostateczny termin, w którym miała się dokonać ostateczna weryfikacja już wcześniej wypełnionych formularzy spisowych. Dlatego też uprzedzono wszystkich mieszkańców, żeby nie opuszczali miejsca swojego pobytu w tym czasie⁴². Tego dnia dokonywano również spisu osób, które akurat znajdowały się w podróży, robiono to w godzinach rannych, między godziną 9 a 10, na dworcach i w pociągach⁴³. Ustalenie danych na określony dzień oznaczało między innymi, że w wypełnionych już formularzach wykreślano osoby zmarłe w okresie od ich spisania, tj. do 9 lutego oraz dopisywano dzieci, które w tym samym czasie przyszły na świat.

W trakcie trwania spisu komisje powiatowe systematycznie przysyłały do komisji gubernialnej raporty z dokonywanych prac spisowych. I tak na przykład w raporcie z 18 stycznia przewodniczący komisji powiatowej z Pińczowa przesłał informację, że do tego czasu spisano w powiecie 24 932 osoby, w tym w Pińczowie 2810 osób⁴⁴. Tego samego dnia wysłano podobne sprawozdanie z Olkusza, a raport z Jędrzejowa z dnia następnego mówił o spisaniu w powiecie 10 402 osób itp.⁴⁵ Im bliżej końca spisu, tym komunikacja między komisjami powiatowymi a komisją gubernialną nasilała się. Raporty w formie pism, o postępach w spisie, zastępowano telegramami. Związane to było z żądaniem w tym względzie, wysyłanymi w teren przez komisję gubernialną, głównie pod wpływem monitów z Warszawy⁴⁶.

Członkowie powiatowych komisji spisowych zobowiązani byli dokonywać systematycznych kontroli w terenie, na wyznaczonych im odcinkach, sprawdzając jak wygląda przebieg spisu i jakie są tam jego efekty. Sporządzane raporty, dotyczące sposobu tejże kontroli i jej rezultatów, przesyłano również do gubernialnej komisji w Kielcach⁴⁷. I tak na przykład, sprawozdanie z odcinka nr 1, z powiatu pińczowskiego, który obejmował miasto Pińczów i okolice, sporządził jego burmistrz Borys Płotnikow. Jak informuje telegram od naczelnika tego powiatu do gubernatora z 14 lutego 1897 r., do dnia 10 lutego zakończono kontrolę pracy wszystkich komisarzy spisowych w całym powiecie. W kolejnym telegramie z 17 lutego czytamy:

⁴¹ APK, KGK, sygn. 1063, *passim*.

⁴² APK, KGK, sygn. 959, k. 254; „GK” 1897, nr 11.

⁴³ „GK” 1907, nr 11.

⁴⁴ APK, KGK, sygn. 1063, k. 3.

⁴⁵ *Ibidem*, k. 5, 7.

⁴⁶ *Ibidem*, k. *passim*.

⁴⁷ *Ibidem*, k. 135.

Kontrolny objazd został zakończony 29 stycznia [czyli 10 lutego]⁴⁸. Cały materiał spisowy, wraz z obliczeniami, dostarczony został zarówno przez osoby spisujące jak i naczelnika oddziału wojskowego, w instytucjach społecznych przez zarządzających odcinkami spisowymi i sprawdzono, że wszystko jest zrobione prawidłowo⁴⁹.

Podobna informacja o zakończeniu kontroli przeprowadzonego spisu wysłana została telegraficznie z Miechowa 14 lutego⁵⁰.

Wszystkie formularze po wypełnieniu zostały wysłane przez poszczególne powiatowe komisje do Kielc, do Gubernialnej Komisji Spisowej, która z kolei wysyłała je do Petersburga. W Archiwum Państwowym w Kielcach nie zachował się nawet jeden egzemplarz formularza spisowego.

W dniu 14 lutego 1897 r. „Gazeta Kielecka” napisała: „Spis jednodniowy już zakończony. Z samej guberni kieleckiej do Centralnej Komisji Spisowej wysłany będzie pełny wagon zapisanych arkuszy”⁵¹.

Jak wspomniano, kwestionariusz spisowy został opracowany bardzo nieprecyzyjnie, co ostatecznie wpłynęło na wartość zawartych w nim treści. W punkcie nr 1 nie umieszczono na przykład imienia i nazwiska panińskiego matki. W punkcie nr 14, który dotyczył wykonywanej pracy, nie podawano zawodu, a przecież wykonywana praca nie musiała być z nim tożsama. Kwestionariusz może budzić także wątpliwości co do celów spisu. Aż trzy rubryki (8, 9 i 10) zajmują się miejscem pobytu osób nieobecnych w dniu spisu w miejscu stałego zamieszkania. Sądzić należy, że mogło to ułatwić, zwłaszcza policyjnym władzom lokalnym, dokładną kontrolę osób nieprawomyślnych, a nawet ustalić miejsca pobytu osób ukrywających się i poszukiwanych przez policję.

Spis tracił na wartości jeszcze z powodu tego, że jego opracowanie i wydanie drukiem uznano za bardzo kosztowne, ograniczono więc liczbę tabel przeznaczonych do druku. Zrezygnowano na przykład z podziału ludności na stałą i niestałą, które to dane zawsze podawano w obzorach i o które pytano w spisie bardzo szczegółowo⁵². Nieprecyzyjność kwestionariuszy uniemożliwiła dokonanie wielu sumarycznych obliczeń, zwłaszcza dotyczących gospodarki. W tym wypadku spis powszechny nie odbiegał od obzorów. W obu przypadkach nie można na przykład ustalić, kto pracował w przemyśle, a kto w rzemiośle, kto był robotnikiem przemysłowym, a kto pracodawcą. Lekarze i pozostałe służby lekarskie ujęto w jednej rubryce. Podając liczbę osób umiejących czytać i pisać, brano pod uwagę również niemowlęta, co znacznie zwiększało obliczaną na takiej podstawie liczbę, a także procent analfabetów. Takie mankamenty można mnożyć w nieskończoność.

⁴⁸ Tzn. 10 lutego według kalendarza gregoriańskiego, czyli już po dniu wyznaczonym na spis.

⁴⁹ APK, KGK, sygn. 1063, k. 197, 207.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 195.

⁵¹ „GK” 1897, nr 13.

⁵² *Pierwaja wsieobszczaja*, s. I.

Jednakże mimo tak wielu braków omawianego spisu, można pokazać jak znacznie różni się on, na korzyść, od sprawozdań gubernialnych, zakładając, że obliczenia w nim zawarte są – jak się powszechnie uważa – znacznie bardziej dokładne. Dane, które przedstawia *Obzor kieleckoj gubernii za 1897 god*, są wzięte ze spisu powszechnego, dlatego porównanie w tym wypadku mija się z celem. Posłużono się więc sprawozdaniem gubernialnym z 1896 r. Według zawartych tam danych gubernia kielecka liczyła wówczas 876 675 mieszkańców, a rok później, według spisu, tylko 761 995 osób, co wskazywałoby na niczym nieuzasadniony ubytek ludności w ciągu roku aż o 114 680 osób⁵³. Tymczasem wiadomo, że liczba ludności w guberni nie malała, lecz przeciwnie, systematycznie wzrastała. Inaczej nieco przedstawiają się dane dotyczące ludności Kielc. W tymże obzorze podaje się jej liczbę na 21 888 osób, a w spisie wynosi ona 23 178 mieszkańców. W tym jednak wypadku różnica spowodowana jest przede wszystkim tym, że w obzorach, w odróżnieniu od spisu, nie podawano liczby stacjonującego w guberniach wojska. Według spisu w 1897 r. w guberni kieleckiej było 6774 żołnierzy, w tym w samych Kielcach 2710⁵⁴. Brak wojska w sprawozdaniu gubernialnym z 1896 r. tym bardziej wskazuje na znaczne zawyżenie rzeczywistej liczby mieszkańców guberni. Jeśli weźmie się pod uwagę miasta, w których wojsko nie stacjonowało, to według spisu liczyły one znacznie mniej mieszkańców, niż według omawianego sprawozdania. Przykładowo, w Chęcinach spis wykazywał rok wcześniej mniej mieszkańców aż o 2494 osoby, a w Chmielniku o 1410 osób⁵⁵.

Szczególnie istotne dla historyków było przedstawienie w spisie liczby wojsk carskich stacjonujących w poszczególnych guberniach, których to danych, jak pisano, nie podawano w obzorach. Przyczyna tkwiła zapewne w chęci ukrycia przed społeczeństwem ogromnej liczby żołnierzy rosyjskich znajdujących się w Królestwie Polskim i ich terytorialnego rozmieszczenia. Przeciętny mieszkaniec Królestwa miał bowiem znacznie większe możliwości dotarcia do sprawozdań gubernatorów niż do spisu, zwłaszcza że dane z tych rocznych sprawozdań były, przynajmniej częściowo, przedrukowywane w miejscowej prasie po polsku⁵⁶.

Mimo niedoskonałości *Pierwszego powszechnego spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego* jest on, jak widać, znacznie lepszym źródłem niż obzory i w związku z powyższym bywa często wykorzystywany w literaturze historycznej do korygowania błędów zawartych w pozostałej statystyce rosyjskiej. Także dla guberni kieleckiej 53 tom danych ze spisu, opublikowany w 1904 r. jest ważnym

⁵³ *Obzor... na 1896 god*, s. 19; *Pierwaja*, s. 2.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 99. Poza Kielcami znaczna liczba wojska stacjonowała w Pińczowie (876), Miechowie (444) i Jędrzejowie (129). Reszta rozlokowana była głównie w pobliżu granicy Cesarstwa Rosyjskiego, której część przebiegała wzdłuż guberni kieleckiej. *Pierwaja*, s. 99–101.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 2; *Obzor... za 1896 god*, s. 19.

⁵⁶ „GK” 1884, nr 65; 1885, nr 58; 1886, nr 96.

i cennym źródłem, chociaż do chwili obecnej bardzo słabo wykorzystanym⁵⁷. Warto zaznaczyć, że także w materiałach archiwalnych Archiwum Państwowego w Kielcach można znaleźć cenne informacje ze spisu, dotyczące guberni kieleckiej, które nie ukazały się następnie w wydrukowanej jego wersji. Już po zakończeniu spisu i wysłaniu kwestionariuszy do Petersburga, dnia 2 kwietnia 1897 roku, opracowane zostało i wydrukowane dokładne sprawozdanie gubernatora z danych uzyskanych w trakcie spisu w guberni kieleckiej. Warto zwrócić uwagę na fakt, że na wydrukowanym egzemplarzu sprawozdania dokonano jeszcze drobnych poprawek dotyczących danych z Pińczowa i Chmielnika⁵⁸. Nie można jednak ustalić, czy dane te zostały także poprawione w ogólnym bilansie spisu, gdyż sprawozdanie zawiera przede wszystkim te dane spisowe, które pominięto w opublikowanej wersji, co czyni je szczególnie cennymi dla badacza. Ze sprawozdania tego wynika, że zamieszczono w nim tylko te osoby, które były obecne w dniu spisu na terytorium guberni oraz tych, którzy tu stale mieszkali i zostali podani rachmistrzom spisowym. W związku z tym dane zawarte w sprawozdaniu nie pokrywają się całkowicie z danymi zawartymi w spisie. I tak np. według tego sprawozdania w dniu spisu w miastach guberni kieleckiej było 51 847 osób (po poprawce – 51 841), natomiast według spisu liczba mieszkańców miast guberni wynosiła 70 402 osoby⁵⁹. Wskazuje to na znaczną mobilność mieszkańców tego rejonu, szczególnie z terytoriów miejskich. Porównując materiały dotyczące spisu zawarte w archiwum z opublikowaną wersją spisu, można wyciągnąć także wiele innych cennych wniosków, istotnych dla badacza historii regionu kieleckiego końca XIX w.

⁵⁷ Patrz: A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 roku*, „Dokumentacja Geograficzna” 1867, z. 3/4, s. 4–34.

⁵⁸ APK, KGK, sygn. 959, k. 355, 409, 416.

⁵⁹ *Ibidem*, k. 409; *Pierwaja*, s. V.